

УДК [811.161.2:821.161.2](035)

К64

Кондесюк Т. В.

К64 Довідник школяра з української мови та літератури. 5–9 класи / Т. В. Кондесюк. — 2-ге вид., випр. та допов. — Х. : Вид. група «Основа», 2020. — 224 с. : іл., схеми, табл. — (Серія «Бібліотечка школяра»).

ISBN 978-617-00-3836-4.

Матеріал довідника укладено відповідно до останньої редакції навчальних програм, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804 «Українська мова. Програма для 5–9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів», «Українська література. Програма для 5–9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів» та нової редакції Українського правопису 2019 року. Мовні явища проілюстровано яскравими прикладами. Подано зразки правильного наголошування слів та практичні рекомендації щодо літературного слововживання. Особливу увагу приділено культурі мови.

У довіднику вміщено цікавий матеріал з української літератури, який допоможе узагальнити й систематизувати знання.

Посібник стане в пригоді учням, учителям, а також усім, хто послугоується українською мовою і небайдужий до своєї грамотності.

УДК [811.161.2:821.161.2](035)

Довідкове видання

Серія «Бібліотечка школяра»

КОНДЕСЮК Тетяна Володимирівна

ДОВІДНИК ШКОЛЯРА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ 5–9 КЛАСИ

2-ге видання, виправлене та доповнене

Головний редактор *В. М. Андрєєва*

Відповідальний за видання *Ю. М. Афанасенко*

Технічний редактор *Є. С. Островський*

Коректор *О. М. Журенко*

Підп. до друку 13.12.2019. Формат 84×108/16. Папір офсет.
Гарнітура Калібрі. Друк офсет. Ум. друк. арк. 23,52. Зам. № 2000414.

ТОВ «Видавнича група «Основа»».

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6058 від 01.03.2018.

Україна, 61001 Харків, вул. Плеханівська, 66.

Тел. (057) 731-96-34. E-mail: office1@osnova.com.ua

osnova.com.ua, book.osnova.com.ua

Телефон для замовлення: 0-800-505-212

(безкоштовно з мобільних та стаціонарних телефонів України)

Надруковано у ТОВ «Фактор-Друк».

61030 м. Харків, вул. Саратовська, 51.

Свідоцтво ДК № 5495 від 23.08.2017

ISBN 978-617-00-3836-4

© Кондесюк Т. В., 2019

© ТОВ «Видавнича група «Основа»», 2020

УКРАЇНСЬКА МОВА

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лексикологія — розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови (лексику).

Термін **лексика** охоплює всю сукупність слів і їхніх значень, що функціонують у мові. Лексичне багатство мови свідчить про рівень розвитку суспільства. В українській мові лише загальних назв (разом із термінами) кількості тисяч. А якщо врахувати й те, що багато слів мають не одне, а кілька значень, то стане зрозумілим, наскільки неосяжна лексика української мови.

Словниковий склад мови є не просто набором слів. Слова в мові існують у певній системі та взаємовідношенні. Вони розрізняються за сферою й частотою вживання. До речі, більшість слів у мові — це спеціальні слова, пов'язані з різними галузями знань, культури, виробництва тощо, і лише приблизно десята частина — це слова загальноновживані.

Слово як мовна одиниця

Мова складається зі слів. Слово є основною одиницею мови.

Слово — це найменша самостійна одиниця мови, що складається зі звуків (на письмі — літер) і називає певні предмети, процеси, явища, легко відтворюється і є будівельним матеріалом для речення.

Виникнення слів

Слова виникають по-різному. Існує поширений міф про те, що назва *кенгуру* означає фразу «Я вас не розумію». Згідно з легендою, лейтенант Кук і натураліст сер Джозеф Бенкс досліджували нові території й побачили тварин. У місцевих жителів вони запитали їх назву, на що їм відповіли «кенгуру», що означало «Я вас не розумію». Саме це слово Кук використав для позначення цих тварин. Цей міф було зруйновано у 1970-х лінгвістом Джоном Б. Хевілендом, який досліджував мову тубільців. На противагу поширеній версії, він з'ясував, що *кенгуру*, а точніше *генгуру* — це позначення цією мовою одного з видів кенгуру (а ніяк не відповідь «не розумію»).

А такі слова, як *ампер*, *вольт*, *ват*, — це переведені до розряду загальних назв прізвища видатних учених.

Кілька назв створили окремі особи: слово *газ* придумав у XVII ст. голландський учений Ян Баптиста Ван-Гельмонт; слово *ліліпут* належить англійському письменникові Джонатанові Свіфту; чеський письменник XX ст. Карел Чапек вигадав слово *робот*; слово *мрія* українській мові дав Михайло Старицький (його він утворив від дієслова *мріти* — «ледь виднітися, мерехтіти»).

Однак подібні випадки найменувань поодинокі, нетипові. Зазвичай назви виникають стихійно.

Значення слова

Лексичне	Граматичне
Це основний, реальний зміст слова. Маючи лексичне значення, слова́ називають усе, що нас оточує в на-вколишньому світі, що вже пізнала людина і про що вона має уявлення, тобто поняття про предмети, явища, властивості, дії. Лексичне значення слова є індивідуальним	Це формальне значення певного відношення, що су-проводжує основне, лексичне значення. Граматичне значення слова є загальним, властивим усім частинам мови. До граматичних значень зокрема належать: 1) <i>рід</i> : чоловічий, жіночий, середній; 2) <i>число</i> : одна, множина; 3) <i>відмінок</i> : називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний; 4) <i>особа</i> : перша, друга, третя; 5) <i>спосіб</i> : дійсний, умовний, наказовий; 6) <i>час</i> : теперішній, минулий, майбутній; 7) <i>вид</i> : доконаний, недоконаний

Тлумачний словник — словник, який містить пояснення, трактування слів; він з більшою або меншою повнотою охоплює загальноживану лексику тієї чи іншої літературної мови, пояснює значення слів та відтінки цих значень.

Повнозначні слова (самостійні частини мови) мають лексичне і граматичне значення: *земля, він, ясний, працюємо*.

Неповнозначні слова (службові частини мови) не мають лексичного значення: *від, до, з, на, під, б(у), же, хай, (не)хай, і, а, але, проте, та*.

Повнозначні слова можуть бути однозначними і багатозначними.

Повнозначні слова

Однозначні	Багатозначні
Це слова, що мають тільки одне лексичне значення. Наприклад: <i>ЛЕЛЕКА, у</i> , чол. і жін. Великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами	Це слова, що мають два і більше лексичних значень. Наприклад: <i>ХЛІБ, а</i> , чол. 1. Харчовий продукт, що випікається з борошна. 2. Засоби до існування; заробіток. 3. Харчі, їжа. 4. Зернові культури (жито, пшениця і т. ін.).

Кожне конкретне значення багатозначного слова реалізується в контексті, у ситуації: *важка колода* (має велику масу), *важка будівля* (велика, масивна), *важкі кроки* (повільні, втомлені), *важка робота* (вимагає значних зусиль), *важкий день* (сповнений труднощів), *важкий удар* (сильний), *важкий настрій* (гнітючий), *важкий біль* (нестерпний), *важкий характер* (незлагодний), *важкий погляд* (суворий, похмурий).

Більшість загальноживаних слів української мови — багатозначні. Наприклад, у «Словнику української мови» зафіксовано тридцять значень дієслова *йти*: «ступати ногами»,

«рухатися в якомусь напрямку», «вирушати куди-небудь», «ставати кудись на роботу», «діяти певним чином», «брати шлюб», «знаходити збут», «виділятися з чого-небудь», «наставати» тощо. Слово *крило* має десять значень: «літальний орган птахів», «несуча поверхня літака», «лопоть вітряка», «дашок над колесом автомашини», «бічна частина будівлі», «угруповання в політичній організації» тощо.

Багатозначність дає змогу за відносно обмеженої кількості слів називати ними практично необмежену кількість предметів та явищ.

Одне із значень багатозначного слова є прямим, а всі інші — переносними.

Значення багатозначного слова

Пряме	Переносне
Первинне лексичне значення, якого набуло слово водночас із його появою. Воно є основою для виникнення та існування всіх інших значень. Із цим значенням слово з'являється вперше у мовленні, воно зрозуміле не тільки у реченні, а й поза ним: <i>рука</i> — верхня кінцівка людини; <i>орел</i> — великий хижий птах з родини яструбових	Вторинне лексичне значення, що розвивається з прямого на основі процесів перенесення за суміжністю чи подібністю предметів: <i>черства душа, свіжі новини, золоті руки</i> . Відповідно до цього є три типи переносних значень слова

Типи переносних значень: метафора, метонімія і синекдоха

Метафора	Метонімія	Синекдоха
Вживання слова з переносним значенням на основі подібності, схожості між предметами чи явищами. В основі метафори може бути подібність: 1) за кольором: <i>золоте волосся, золоте сонце</i> ; 2) за формою: <i>ніс судна, ніс черевика</i> ; 3) за формою і функцією: <i>крила літака</i> ; 4) за емоційним враженням: <i>чорна заздрість</i>	Вживання слова з переносним значенням на основі суміжності, певного зв'язку між предметами чи явищами. Метонімію маємо тоді, коли: 1) прізвище автора вживається замість назви його творів: <i>читати Шевченка, слухати Моцарта</i> ; 2) назва міста, вулиці, країни вживається замість назви їх жителів: <i>Київ зустрічає гостя; шумить Хрещатик</i> ; 3) назва певного матеріалу переноситься на ту річ, яку виготовлено з нього: <i>на ньому залізо (кайдани)</i> ; 4) назва предмета замість його вмісту: <i>чайник закипів</i> (замість: <i>вода в чайнику</i>); 5) назва властивості замість її носія: <i>відвага мед п'є</i> (замість <i>відважна людина</i>), <i>правда перемаже</i> (замість <i>люди, які домагаються правди</i>)	Перенесення назви частини на ціле (найменування предмета за його характерною деталлю). Це, власне, різновид метонімії. Наприклад: 1) назва частини тіла може вживатися на означення людини: <i>роботящі руки, носа не показувати туди, руда борода захвилювалася</i> ; 2) назва одягу може замінювати назву людини з певного середовища: <i>сіряки і свитки підвели голови, чорний смокінг оглянувся</i> ; 3) одиниця вживається замість множини: <i>риба в ставку, буряк у полі; копійка — гроші взагалі; хліб — харчові продукти і взагалі засоби до існування</i>

Групи слів за значенням

Група	Значення	Приклад
Синоніми	Слова, різні за звучанням і написанням, але однакові чи близькі за значенням	<i>Фотографія — світлина; аеропорт — летовище; алфавіт, азбука, абетка; мужній, відважний, сміливий, безстрашний</i>
Антоніми	Слова з протилежним лексичним значенням	<i>Багатий — убогий; швидко — повільно; мить — вічність</i>
Омоніми	Слова, однакові за звучанням чи написанням, але різні за значенням	<i>Журавлиний ключ — скрипковий ключ; водяна пара — пара черевиків</i>
Пароніми	Слова, схожі за звучанням та написанням, але не однакові	<i>Музичний — музикальний; абонент — абонемент; адресат — адресант; ефектний — ефективний</i>

Уживання слів відповідно до їхніх значень

Слово в мові має вживатися в його загальноприйнятому лексичному значенні. Відхилення від його значення може призвести до непорозуміння чи навіть неправильного тлумачення сказаного.

Зверніть увагу на відмінності у вживанні слів відповідно до їхніх значень.

Уживання слів відповідно до їхніх значень

Слово	Тлумачення
<i>Адрес</i>	Письмове вітання кого-небудь із видатною подією в його житті (<i>вітальний адрес, вручити адрес</i>)
<i>Адреса</i>	Місце перебування, мешкання (<i>на мою адресу, помилитися адресою</i>)
<i>Вирішити</i>	Ухвалити рішення; бути вирішальним (<i>вирішили страйкувати, іноді хвилина вирішує все</i>)
<i>Розв'язати</i>	Реалізувати, знайти відповідь на поставлене завдання (<i>розв'язати проблему, питання, задачу</i>)
<i>Відношення</i>	Причетність до чого-небудь; зв'язок із кимось, чимось; взаємозв'язок між предметами (<i>процентне відношення, відношення поверхонь многогранників</i>)
<i>Ставлення</i>	Характер поведінки з ким-небудь, чим-небудь (<i>ставлення до людей, ставлення до праці</i>)
<i>Вірно</i>	Надійно; щиро; віддано (<i>любити вірно, вірно служити</i>)
<i>Правильно</i>	Відповідно до правил; істинно; безпомилково (<i>правильно міркувати, правильно розв'язати задачу</i>)

Слово	Тлумачення
Любий	Дорогий; близький серцю (<i>люба матусю, любий друже</i>)
Будь-який	Байдуже який; який завгодно (<i>будь-яка людина, будь-який предмет</i>)
На протязі	У різкому струмені повітря (<i>не стій на протязі</i>)
Протягом	Упродовж певного часу (<i>протягом години, протягом року</i>)
Не дивлячись	Не бачачи (<i>не дивлячись на дорогу, не дивлячись у вічі</i>)
Незважаючи	Усупереч несприятливим умовам (<i>незважаючи на ранній час, незважаючи на труднощі</i>)
Об'єм	Величина чого-небудь, вимірювана в кубічних одиницях (<i>об'єм конуса, об'єм і форма</i>)
Обсяг	Розмір; величина чого-небудь (<i>обсяг робіт, обсяг знань</i>)
Являтися	З'являтися; виринати; виникати; привиджуватися (<i>являтися уві сні</i>)
Бути	Виступає в ролі зв'язки в складеному присудку; існувати (<i>бути здоровим, бути героєм, бути учасником</i>)

Групи слів за походженням

Власне українська лексика	Запозичена (іншомовна) лексика
Це слова, притаманні лише українській мові. Вони становлять основну частину лексики. Їх у мові приблизно 90 відсотків. Наприклад: <i>мати, батько, син, дочка, брат, сестра, око, брова, вухо, ніс, зуб, серце, звір, вівця, корова, береза, верба, ясен, осика, черемха, вишня, дуб, сонце, місяць, небо, день, ніч, вечір, зима, вогонь, вода, вітер, дим, роса, сніг</i> тощо	Це слова, що ввійшли в українську мову з інших мов. Наприклад: <i>бюро, журі, ательє, тротуар</i> — із французької мови; <i>джентльмен, траулер</i> — з англійської; <i>бухгалтер, ландшафт</i> — із німецької; <i>левада, лиман, корабель, квасоля, огірок</i> — із грецької; <i>базар, гарбуз, казан, тютюн</i> — із кримсько-татарської, турецької; <i>стьожка, хвороба, повишло, ковадло</i> — з польської

! **Пам'ятайте!** Надмірне, бездумне вживання іншомовних слів робить мову малозрозумілою, перетворює її на жаргон і, крім того, руйнує її систему, розхитує усталені закони. Тому мова поступово очищає себе від непотрібних запозичень. Свідоме прагнення не допускати запозичень у мову й позбуватися їх називається *пуризмом* (від латин. *purus* — «чистий»).

Якщо є дві назви — українська й іншомовна, то перевагу слід віддавати українській. Вона завжди зрозуміліша, милозвучніша, легше запам'ятовується. Наприклад, краще сказати *вихідний*, ніж *уїкенд*; *образ*, ніж *імідж*; *нестача*, ніж *дефіцит*; *чинник*, ніж *фактор*; *відшкодування*, ніж *компенсація*; *відповідник*, ніж *еквівалент*; *вада*, ніж *дефект*; *оплески*, ніж *аплодисменти*; *обрій*, ніж *горизонт*; *велетенський*, ніж *гігантський*; *поважний*, ніж *респектабельний*; *продовжений*, ніж *пролонгований* і т. ін.

Групи слів за вживанням

Група слів	Значення	Приклад
Загальноновживані	Використовують усі носії мови	<i>Сонце, сіль, мати, дитина, щастя</i>
Професійні	Використовують люди певних професій. <i>Терміни</i> — слова, що називають певні поняття з якої-небудь галузі знань — науки, техніки, економіки, мистецтва тощо	<i>Молекула, атом, кредит, гама, трансформатор, підмет, присудок, суфікс</i>
Діалектні	Використовують лише жителі певної місцевості	<i>Чічка (квітка), вуйко (дядько)</i>
Просторічні	Знаходяться за межами літературної мови. Вони мають відтінок зниженості, грубості. Просторічна лексика вживається в розмовному мовленні. Її не можна використовувати у сфері ділового, офіційного спілкування	<i>Верзти, морда, варнякати, пика, пертися, дурепа, пузо, хамло</i>
Жаргонізми	Жаргонна лексика виникає в середовищі людей, пов'язаних спільними інтересами негативного характеру (жаргон картярів, злочинців). Жаргонізми часто виникають у молодіжному середовищі, зокрема серед учнів, студентів. Жаргонізми ще називають <i>соціальними діалектизмами</i> . У науковому, офіційно-діловому стилі жаргонізми не вживаються	<i>Бомба — шпаргалка; плавати — невпевнено відповідати; драти — списувати</i>
Неологізми	Нові слова, що виникають у мові. <i>Загальнономовні неологізми</i> зумовлені розвитком людського суспільства; з часом стають загальноновживаними	<i>Менеджер, айфон, тьютор, коучинг, мерчандайзер</i>
	<i>Індивідуально-стилістичні (авторські)</i> зазвичай не стають загальноновживаними, залишаються в тому чи іншому творі автора	<i>Ой летіли лебеді та над Україною, зорянописенною, росянокалинною (І. Світличний)</i>
Застарілі	Вийшли з активного вжитку	
	<i>Історизми</i> — слова, що вийшли з активного вжитку, бо зникли поняття, явища, речі, які вони називали	<i>Смерд, поміщик, волость, очіпок, кунтуш, гетьман, хорунжий</i>
	<i>Архаїзми</i> — слова, які застаріли й вийшли з активного вжитку, але мають сучасний синонімічний аналог (на відміну від історизмів)	<i>Рать — військо, уста — губи, перст — палець, десниця — права рука, чадо — дитина, лицедій — артист</i>

Групи слів за емоційним забарвленням

Нейтральна лексика	Емоційно забарвлена лексика
Слова, які сприймаються без жодних емоцій. Сюди належать слова, що позначають різні абстрактні поняття: <i>ідеал, істина, демократія, гуманізм, суспільство, буття, самовідданість, недоторканність, мислити, тотальний</i> ; слова з виробничо-професійної галузі: <i>цех, електрозварювання, катод, ротор</i> ; терміни: <i>катет, гіпотенуза, тангенс, синус</i> ; історизми: <i>бунчук, литаври, драгоман, ясир</i> . Це експресивно нейтральна лексика	Слова, які надають висловлюванню емоційного забарвлення, містять стилістично-оцінний відтінок. Найчастіше вони використовуються в художніх творах і публіцистиці, а також у розмовно-побутовій сфері. Експресивна лексика надає висловлюванню більшої виразності, образності: <i>добряк, базіка, гульвіса, морока, панькатися, комизитися, легкокрилий, золототканий, осяйний, надхмарний, гожий, зоріти</i>

Емоційне звучання деяких слів досягається за допомогою:

- пестливих суфіксів: *матінка, матуся, таточко, татусь, сестриця, сеструня, дівчинонька, голубонька, зіронька, гайочок, миленький, ріднесенький*;
- згрубілих суфіксів: *носище, бабище, хлопчисько, дівчисько, чолов'яга, багнюка, писака, старезний, грубезний, вістряган, вовчисько*.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Фразеологія — розділ мовознавства, що вивчає стійкі сполучення слів, їхній склад, будову та значення.

Фразеологізм — це стійке сполучення двох і більше слів, яке в процесі мовлення відтворюється як готова словесна формула і за значенням дорівнює одному поняттю: *танцювати під чиюсь дудку, врізати дуба, вилізти боком*.

У фразеологізмах найбільшою мірою виявляється національна специфіка мови, вони становлять найобразнішу частину її лексики. Фразеологізми з однієї мови на іншу, як правило, дослівно не перекладаються.

Джерела фразеологізмів

Джерело	Приклад
Жива народна мова	<i>Піймати облизня; вусом не моргнути; теревені правити; крутиться на язиці; свиню підкласти; передати куті меду; витрішки продавати / купувати; без задніх ніг; розбити глека; позичити в сірка очей; купувати kota в мішку</i>
Професійно-виробнича сфера	<i>Прокласти першу борозну; орати переліг; попадати в лещата; дати гарту; як ковальський міх; білими нитками шитий; як нитка за голкою; шукати голку в сіні; розплутувати вузол; з голочки; на один копил; давати задній хід; спускати на гальмах; брати на буксир; без керма і вітрил; на повних вітрилах</i>
Біблія	<i>Неопалима купина; обітована земля; пісня пісень; манна небесна; ієрихонська труба; вавилонське стовпотворіння; вогненні слова; не хлібом єдиним; вовк в овечій шкурі; тридцять срібняків; тернистий шлях; ходіння по муках</i>

Джерело	Приклад
Антична міфологія	<i>Олімпійський спокій; гомеричний сміх; через терни до зірок; спалити кораблі за собою</i>
Усна народна творчість	<i>На злодії шапка горить; язиката Хвеська; товчеться, як Марко по пеклі; так-то так, та з хати як</i>
Історія та художня література	<i>Вільний козак; козацьке сонце; наче татарська орда; голо як би татари пройшли; наче на турка йде; мудрий як лях по шкоді; прив'язався як москаль; голити в москалі; здирати шкуру; кат із ним; не взяв його кат</i>

Найбільше фразеологізмів створено з використанням слів на позначення частин людського тіла. Наприклад, зі словом *голова* в різних формах є приблизно 300 фразеологізмів: *гаряча голова, голова йде обертом, голова не половою набита, голова стала дірява, капустана голова, світла голова, на головах ходити, валити з хворої голови на здорову, не виходить з голови, поставити з голови на ноги, без третьої клепки в голові, жуки в голові, мати олію в голові, битися головою об стіни, важити головою, ручатися головою, брати в голову, вішати голову, звалитися на голову, морочити голову, посипати попелом голову, як грим на голову.*

Фразеологізми можуть утворювати синонімічні ряди, а також антонімічні пари.

Синонімічні ряди та антонімічні пари фразеологізмів

Фразеологізми-синоніми	Фразеологізми-антоніми
Ледарювати —	Вбити собі в голову — викинути з голови
байдики бити	Не в тім'я битий — не має лою в голові
баглаї бити	Плисти за течією — плисти проти течії
давати горобцям дулі	З іншого тіста — з одного тіста
ханьки м'яти	Зажити доброї слави — зажити поганої слави
лежні справляти	Натягати віжки — попускати віжки
ганяти вітер по вулицях	Хоч греблю гати — як кіт наплакав
тинятися з кутка в куток	Макітра розуму — пустий лоб
і за холодну воду не братися	Набитий гаманець — вітер у кишнях свистить

Пам'ятайте! Кому не ставлять у таких фразеологізмах:

*ні се ні те,
ні риба ні м'ясо,
ні пес ні баран,
ні два ні півтора,
ні швець ні жнець,*

*ні в сих ні в тих,
ні риба ні рак,
ні пава ні гава,
ні Богові свічка ні чортові кочерга,
ні грач ні помагач.*

Історія та художня література

Крилаті слова (вислови) — це образні вислови, цитати, афоризми, що вийшли з відомих літературних чи публіцистичних джерел і стали стислим вираженням важливої думки.

Крилаті вислови авторського походження

Вислів	Автор	Вислів	Автор
Мертві сорому не ймуть; іду на ви	Князь Святослав	Батьки і діти	І. Тургенєв
Коні не винні	М. Коцюбинський	Над розбитим коритом	О. Пушкін
Лиш боротись — значить жить	І. Франко	Рильце в пушку	І. Крилов
Баба Палажка і баба Параска	І. Нечуй-Левицький	Останній з могікан	Ф. Купер
Пропаша сила	Панас Мирний	Король голий	Г.-К. Андерсен
А хура й досі там	Л. Глібов	Синій птах	М. Метерлінк
Караюсь, мучуся... але не каюсь	Т. Шевченко	Боротися з вітрянками	М. Сервантес
Мертві душі	М. Гоголь	Бути чи не бути	В. Шекспір
Кожному рот дере ложка суха	Г. Сковорода	Мета виправдовує засоби	Н. Макіавеллі
Конотопська відьма	Г. Квітка-Основ'яненко	Переоцінка цінностей	Ф. Ніцше
Мужича правда є колюча	І. Котляревський	Чисте мистецтво	І. Кант
Буря в склянці води	Ш.-Л. Монтеск'є	Іскра Божа	Ф. Шиллер
Людина у футлярі	А. Чехов	Доглядати свій сад	Вольтер

Крилаті вислови античного походження

Вислів	Значення
Ахіллесова п'ята	Слабке, вразливе місце
Прокрустове ложе	Шаблони, рамки, які недоцільно щось обмежують; штучне мірило
Сізіфова праця	Важка, нескінченна і безплідна робота
Бочка Данаїд	Марна, нескінченна праця
Дамоклів меч	Постійна, загрозлива небезпека
Троянський кінь	Підступний подарунок; таємний, підступний задум; зрада
Канути в Лету	Бути забутим; безслідно зникнути

Вислів	Значення
Вогонь Прометея	Священний вогонь, що горить у душі людини
Ріг достатку	Невичерпне джерело багатства, благ
Яблуко розбрату	Причина суперечки
Геростратова слава	Ганебна слава
Танталові муки	Нестерпне страждання від усвідомлення близькості бажаної мети і неможливості її досягти
Нитка Аріадни	Надійний дороговказ, путівник
Авгієві стайні	Надзвичайно забруднене місце; велике безладдя або вкрай занедбані й заплутані справи
Пошуки Атлантиди	Самовіддані спроби зробити відкриття
Еолова арфа	Людина, яка відгукується на все, що відбувається навкруг неї
Перейти Рубікон	Зробити безповоротний крок; рішучий вчинок
Спалити кораблі	Рішуче порвати з минулим; стати на новий шлях
Спочивати на лаврах	Заспокоїтися на досягнутому
Співати дифірамби	Перебільшено вихваляти
Скринька Пандори	Лиховісний дар; вмістилище зла
Між Сциллою та Харибдою	Бути під подвійною загрозою; опинитися між двома ворожими силами
Езопівська мова	Мова, сповнена натяків, замовчувань, алегорій

Прислів'я і приказки

У прислів'ях і приказках найповніше й найчіткіше узагальнено досвід народу, його розуміння явищ навколишнього світу, стосунків між людьми, внутрішнього світу людини.

Прислів'я — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому узагальнено суспільний досвід. У прислів'ях найвищою мірою втілено народну мудрість. Вони, як правило, мають повчальний характер:

Згаяного часу і конем не доженеш.

Згода будує, а незгода руйнує.

Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.

Поганому виду нема встиду.

Сила та розум — краса людини.

Приказка — стійкий вислів у формі синтаксично не завершеного речення, у якому дається образна характеристика певного явища. Приказки являють собою, як правило, принагідні зауваження. На відміну від прислів'їв, вони не мають повчального характеру:

Серце — не камінь.

Набалакав — і в торбу не забереши.

Часом густо, а часом і пусто.

Пам'ятайте! У складі речень фразеологізми виступають одним членом речення (найчастіше присудком, обставиною), оскільки виражають одне лексичне значення. Вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика (І. Нечуй-Левицький).

БУДОВА СЛОВА (МОРФЕМІКА)

Будова слова (морфеміка) — розділ мовознавства, що вивчає значущі частини слова (морфеми).

Назва	Позначення	Означення	Приклад
Закінчення		Змінна значуща частина слова, що виражає його граматичне значення (рід, число, відмінок, особу тощо) і слугує для зв'язку слів у словосполученні й реченні	Дорога, розмова, повчальний, весела, вивчають
Основа		Частина слова без закінчення; виражає лексичне значення слова	Добр-ий, доброт-а
Корінь		Головна значуща частина слова, що містить спільне значення спільнокореневих слів	Воля, воленька, звільнити
Префікс		Значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і слугує для творення нових слів	Переклад, принести, безмежний
Суфікс		Значуща частина слова, яка стоїть після кореня та слугує для творення нових слів	Росичка, водиця, синенький
Постфікс		-ся (-сь), -небудь, які ставляться після закінчення	Учиться, якогось, якого-небудь
Інтерфікс		Пов'язує частини складних слів (сполучні о, е, є)	Суходіл, землетрус

Пам'ятайте! Усі змінювані слова мають закінчення. Відсутність звукового закінчення, що не позначається буквою, прийнято називати *нульовим закінченням*. Наприклад, у слові *ліс* нульове закінчення вказує на чоловічий рід, однину, називний чи знахідний відмінок.

У незмінюваних словах закінчень немає: *кенгуру, таксі, інтерв'ю, швидко, думати, думаючи, подумавши, зроблено*.

Не мають закінчення незмінювані слова:

- прислівники (*як? де? коли? куди? звідки?*): *голосно, зранку, вчора, низько, привітно, весело, взимку, опівдні, темно*;
- дієприслівники (*що роблячи? що зробивши?*): *пишучи, приїхавши, вивчаючи, дивлячись*;
- неозначена форма дієслова — інфінітив (*що робити? що зробити?*): *любити, читати, гомоніти, складати, міркувати*;
- безособові дієслівні форми на *-но, -то*: *написано, зроблено, прочитано, заборонено, зупинено*;
- незмінювані слова іншомовного походження: *таксі, бюро, пюре, журі, метро, кіно, шимпанзе, кенгуру, алібі* та ін.

Значущі частини слова виділяємо, орієнтуючись на його звучання, а не на написання. Тому, аналізуючи будову записаних слів, треба щоразу зважати на звукове значення букв *я, ю, є, ї, щ, ь*. Наприклад.

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	префікс	корінь	суфікс	
Боець [бойец']	—	[бой]	[ец']	—
Побоїще [побойішче]	[по]	[бой]	[ішч]	[е]
Б'ють [б'ют']	—	[б'й]	—	[ут']
Сузір'я [сузір'я]	[су]	[зір]	[я]	[а]
Країна [країна]	—	[край]	[ін]	[а]
Оселя [осел'а]	[о]	[сел']	—	[а]
Зрадіємо [зрадіємо]	[з]	[рад']	[ію]	[емо]

Тільки звуковий (а не буквенний) аналіз дає правдиву картину морфемного складу слів.

Словотвір — розділ мовознавства, що вивчає способи та особливості творення похідних слів.

Непохідні слова — не утворені від інших слів (основа складається лише з кореня: *неб[о], літ[о], тих[ий]*).

Похідні слова — утворені від інших слів; можна простежити спосіб творення їх: *небесний, літній, тихенько*.

Твірне слово — слово, яке повністю лягає в основу похідного слова: *холод — холодний, ліс — праліс*.

Твірна основа — частина слова, від якої утворюються нові слова: *кобза — кобзар, читати — читання*.

Словотворчі засоби — префікси, інтерфікси, постфікси та суфікси, за допомогою яких утворюються нові слова: *підсніжник — сніг*.

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКА МОВА	3
Лексикологія	3
Слово як мовна одиниця	3
Значення слова	4
Уживання слів відповідно до їхніх значень	6
Групи слів за походженням	7
Групи слів за вживанням	8
Групи слів за емоційним забарвленням	9
Фразеологія	9
Джерела фразеологізмів	9
Синонімічні ряди та антонімічні пари фразеологізмів	10
Історія та художня література	11
Прислів'я і приказки	12
Будова слова (морфеміка)	13
Основні способи словотворення	15
Сполучні <i>о, е (є)</i> у складних словах	15
Складні випадки літературного слововживання	16
Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія	21
Український алфавіт	24
Перелік слів з літерою <i>Ґ</i>	25
Співвідношення звуків і букв	25
Склад	25
Правила переносу	25
Наголос	27
Чергування звуків	30
Правила вживання знака м'якшення	36
Правила вживання апострофа	37
Правопис префіксів	38
Зміни приголосних при творенні слів	39
Подовження і подвоєння приголосних	40
Велика буква та лапки у власних назвах	42
Написання складних слів	47
Написання слів іншомовного походження	51
Написання частки <i>не</i> з різними частинами мови	56
Морфологія і правопис	57
Іменник	58
Прикметник	75
Числівник	79
Займенник	86
Дієслово	89
Дієприкметник	95
Дієприслівник	98
Прислівник	99
Прийменник	102
Сполучник	106
Частка	109
Вигук	110

Синтаксис і пунктуація	112
Словосполучення	112
Речення	115
Складне речення	135
Безсполучникове складне речення	141
Складні речення з різними видами зв'язку	143
Пряма мова	143
Розділові знаки при прямій мові	143
Засоби зв'язку в реченні з непрямою мовою	144
Цитата	144
Засоби оформлення цитати	144
Учимося писати есе	145
Відмінності есе від інших жанрів учнівських письмових робіт	145
Як збирати матеріал для есе?	146
У чому виявляється ваша творчість при написанні есе?	146
Структура есе	147
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.	148
Література як мистецтво слова. Художній образ та літературний тип. Зміст і форма художнього твору	148
Ідея художнього твору. Проблематика та конфлікти в художньому творі	149
Композиція. Сюжет	150
Найпоширеніші види композиції	151
Тропи. Види комічного	152
Епітет. Порівняння і його різновиди. Метафора, її різновиди	152
Види комічного (гумор, іронія, сатира, сарказм, гротеск)	154
Поетичний синтаксис	155
Усна народна творчість	156
Особливості фольклору	157
Особливості літератури і фольклору	158
Народна лірика	158
Фольклорна ритмомелодика	159
Епос	159
Ліро-епічні твори	159
Малі епічні жанри	160
Середні епічні жанри	161
Великі епічні жанри	162
Схема аналізу епічного і драматичного творів	162
Лірика. Особливості ліричних творів. Ліричний герой	163
Основні особливості лірики	163
Види ліричних творів за тематикою	165
Схема аналізу ліричного твору	165
Ліро-епічні жанри	166
Драма	167
Композиція драматичного твору. Власне драма та її особливості. Трагедія. Комедія. Трагікомедія	168
Схема аналізу епічного та драматичного творів	171
Інші літературні види (жанри)	171

Особливості окремих літературних жанрів	172
Види художніх деталей	174
Основні літературні напрями	175
Особливості літературних напрямів	175
Усна народна творчість	178
Календарно-обрядові пісні	178
Родинно-побутова лірика	181
Соціально-побутові пісні	182
Найпоширеніші теми козацьких пісень	182
Найпоширеніші теми чумацьких пісень	182
Історичні пісні	182
Пісні Марусі Чурай	184
Балади	186
Народні думи	187
Словник до теми	188
Давня українська література	189
«Слово про похід Ігорів»	189
Словник до теми	190
Григорій Сковорода (1722–1794)	191
«Бджола та Шершень» (1774)	191
«De Libertate» (приблизно 1757–1759)	192
«Всякому місту — звичай і права...»	193
Афоризми Г. Сковороди	194
Словник до теми	195
Іван Котляревський (1769–1838)	195
«Енеїда» (1794–1827)	196
«Наталка Полтавка» (1819)	197
Словник до теми	198
Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843)	198
Повість «Маруся» (1832)	198
Словник до теми	200
Тарас Шевченко (1814–1861)	200
Творча спадщина Великого Кобзаря	200
Етапи творчості Тараса Шевченка	200
Роль Т. Шевченка в розвитку української літературної мови	201
Поема «Катерина» (1839)	201
Поема «Гайдамаки» (1841)	202
Поема «Кавказ» (1845)	204
Поема «Сон» (1844)	205
Послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» (1845)	206
Словник до теми	206
Марко Вовчок (1833–1907)	207
Повість «Інститутка» (1858–1859)	207
Пантелеймон Куліш (1819–1897)	208
Роман «Чорна рада» (1857)	209
Словник до теми	211
Короткий словник літературознавчих термінів	211